

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De virtueuze cirkel: het verband tussen economie en cultuur

De schulden crisis dwingt tot bezinning op de onderlinge relaties tussen economie en cultuur. Het autonome marktdenken blijkt verstikkend te kunnen inwerken op moraliteit en deugdzaamheid. Het instrumentalistische gedrag dat hiermee samenhangt, is inmiddels doorgedrongen in vrijwel de gehele samenleving. Dit heeft grote gevolgen voor sociale verhoudingen en voor de eigen aard van maatschappelijke sferen. Willen we echter culturele bloei en concurrentiekracht weer op een zinvolle manier met elkaar in harmonie brengen, dan moet de economie worden gezien als een sociale praktijk. Kortom, als dienst aan het goede leven.

door *Lans Bovenberg, Maarten Neuteboom & Paul Schenderling*

Bovenberg is hoogleraar economie aan Tilburg University en wetenschappelijk directeur van het onderzoeksinstituut Netspar. Neuteboom is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en redacteur van CDV. Schenderling is algemeen econoom, werkzaam als adviseur in de publieke sector en redactielid van CDV.

OP 5 JANUARI 1914 LIET EEN SUCCESVOL ZAKENMAN – een energieke man van 50 jaar oud – journalisten uit heel de Verenigde Staten bij elkaar roepen in Detroit voor een persconferentie. De zakenman had een opzienbarende mededeling. Hij zou per ommegaande het salaris van al zijn medewerkers verdubbelen van 2,25 naar 5 dollar per dag. Model T van zijn autofabriek verkocht namelijk zo goed dat hij zijn medewerkers wilde laten delen in de winst. ‘Je behoort je medewerkers zo te behandelen dat ze je beste klanten worden. Hoge lonen zijn de sleutel tot het succes van

ons land', verklaarde hij. De mededeling bracht grote ontsteltenis teweeg in de zakenwereld. Een journalist van *The New York Times* vroeg Henry Ford, de zakenman in kwestie, prompt of hij soms socialist geworden was. Zakenkrant *The Wall Street Journal* deed er een schepje bovenop en bracht in haar hoofdredactioneel commentaar de volgende niet mis te verstane aantijging naar voren, namelijk dat Ford 'Bijbelse en spirituele waarden inbrengt in een domein waar ze niet thuishoren'. Veel Amerikaanse burgers vonden het overigens prachtig wat Ford deed. Binnen 24 uur na de persconferentie stonden er naar verluidt zo'n tienduizend mensen in de rij bij de Fordfabriek om hun diensten aan te bieden.

HET AUTONOME MARKTDENKEN

De reactie van *The Wall Street Journal* op de mededeling van Ford laat zien dat er in het begin van de twintigste eeuw een tamelijk rigide scheiding bestond tussen de thema's economie en cultuur. Na de Grote Depressie van de jaren dertig is deze scheidslijn – mede onder invloed van de ideologisch getinte ideeën van economen als John Maynard Keynes en Friedrich von Hayek – gaandeweg dunner geworden. Echter, de laatste paar decennia zijn, na langdurige economische voorspoed en de val van het communisme, veel economen en politici het economisch systeem opnieuw in toenemende mate gaan beschouwen als een opzichzelfstaande kracht. Men spreekt niet langer over de economie als het besturen van een (verzameling) huishouden(s), maar over 'de' economie of 'de' markt die iets 'doet' of 'vindt'.

Dit type denken, dat wij in deze bundel het 'autonome marktdenken' noemen, heeft diepe sporen getrokken in het overheidsbeleid. Beleidsmakers hebben zich ijverig ingezet om economische krachten zo veel moge-

*Beleidsmakers hebben zich
ijverig ingezet om economische
krachten zo veel mogelijk vrij
te laten, om zodoende 'de markt
haar werk te laten doen'*

lijk vrij te laten, om zodoende 'de markt haar werk te laten doen'. Ook de economische wetenschap is sterk beïnvloed door dit type denken. Econoom en Nobelprijswinnaar Ronald Coase schreef hierover: 'In de economische wetenschap worden economische gebeurtenissen beschreven zonder enige specificatie

van de institutionele context waarbinnen dit plaatsvindt. We beschrijven consumenten zonder menselijk karakter, bedrijven zonder organisatiestructuur, en handel zonder marktordening.'¹

Net als in de jaren dertig van de vorige eeuw moest er een hevige crisis aan te pas komen – ditmaal in de vorm van de financiële crisis van 2008 en

de daaropvolgende Grote Recessie – om ons te doen beseffen hoezeer het autonome marktdenken tekortschiet. Nu staan wij voor de omvangrijke uitdaging om de economie op een andere manier te bezien en in te richten. Het vraagstuk is des te urgenter, omdat er tegelijkertijd vernieuwende ideeën verzonnen moeten worden om het economische denken te hervormen, alsmede praktische oplossingen om de economie zelf zo snel mogelijk uit het slop te trekken.

Het doel van dit CDV-nummer is om vanuit de christendemocratie een bijdrage te leveren aan het nieuwe perspectief op de markteconomie, in theoretisch en in praktisch opzicht. De sleutelgedachte daarbij is dat de economie een sociale praktijk is, onderdeel van een poging om het goede leven vorm te geven.² Met andere woorden: economie kan niet los gezien worden van cultuur, waarbij we cultuur definiëren als de sociale, morele en institutionele ordening van de samenleving. Christendemocraten hebben altijd geprobeerd om economie en cultuur met elkaar te verbinden. Zo stonden christendemocraten na de Grote Depressie en de daarmee causaal verbonden Tweede Wereldoorlog aan de wieg van het Rijnlandse model, met de overtuiging dat cultureel ingebedde economie tot een betere en sterkere economie en samenleving leidt. De vraag is wat het antwoord van de hedendaagse christendemocratie is op de oproep tot heroriëntatie van het economisch denken. Dit CDV-nummer levert een bijdrage aan dit antwoord, vanuit drie gezichtspunten: het mensbeeld, het institutionele gezichtspunt en het sociaaleconomische gezichtspunt.

VISIE VANUIT HET CHRISTENDEMOCRATISCH MENSBEELD

De hoofdvraag van het eerste gedeelte is: wat is de relatie tussen economisch denken en menselijk gedrag? Hierbij definiëren wij economisch denken als het denken in termen van schaarste c.q. het overwinnen van schaarste. Welke drijfveren zitten er achter de economische keuzes van mensen? In hoeverre ondermijnt of versterkt het economische denken burgerlijke deugden?

Wanneer we reflecteren op de bijzondere beslissing van Henry Ford uit de voorgaande anekdote, zien we dat Ford drie op het eerste gezicht uitlopende gedachten aan elkaar koppelt: een zakelijke reden, een culturele overtuiging en een morele overweging. De zakelijke reden was dat de vraag naar T-Fords zo groot was dat zijn fabrieken onvoldoende capaciteit hadden en zijn medewerkers de druk(te) nauwelijks aankonden. Een deel van hen verliet de fabriek om ergens anders te gaan werken, wat het capaciteitsprobleem vergrootte. Dit noopte tot maatregelen. De culturele overtuiging betreft het feit dat Ford zich diep verbonden voelde met de American Dream,

de droom dat in Amerika alle ambities, hoe groot of onwaarschijnlijk ook, realiseerbaar zijn. Het zou dus ook prima mogelijk moeten zijn dat fabrieksarbeiders een auto bezitten (iets wat daadwerkelijk gelukt is, overigens!). De morele overweging gaat erom dat Ford belang hechtte aan karaktervorming. Een hoger loon (of andere vormen van waardering) motiveert werknemers om zichzelf te ontwikkelen en ideeën te leveren voor het stroomlijnen van bedrijfsprocessen, zodat de algehele prestaties van het bedrijf én zijn medewerkers op een hoger plan getild worden.

Redenerend vanuit het christendemocratische mensbeeld is de verbinding tussen zakelijke, culturele en morele beweegredenen een heel logische. In zijn economische activiteiten kan de mens zichzelf ontwikkelen en tegelijkertijd toegevoegde waarde leveren voor de samenleving. Dominee Martin Luther King noemde deze combinatie van menselijke ambities 'the onward push': het is normaal dat mensen hun eigen brood willen verdienen, een gezin willen stichten en onderhouden, hun creativiteit willen uiten, en een zelfstandige bijdrage aan de samenleving willen leveren.

Het realiseren van economische ambities gaat in hoge mate gepaard met de inzet en ontwikkeling van de instrumentele rede.³ De instrumentele rede helpt ons om middelen op een effectieve (doeltreffende) en efficiënte (doelmatige) manier in te zetten voor onze doelen. Zo ontwikkelde een Nederlandse timmerman aan het einde van de zestiende eeuw de krukas, waarmee de ronddraaiende beweging van een molen kon worden omgezet in een heen-en-weerbeweging voor een zaag. Met deze techniek werd zagen veertig (!) keer zo productief, en mede daardoor kon de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) in negen maanden een schip bouwen, iets wat nergens anders ter wereld lukte. De Nederlanders ontdekten dat de economische manier van denken in belangrijke mate karaktervormend kon zijn. Hugo de Groot verwoordde het als volgt: 'Een mens kan niet een natie leiden, als hij niet een stad kan leiden; en hij kan een stad niet leiden, als hij zijn gezin niet kan leiden; en hij kan een gezin niet leiden, tenzij hij zijn begeerten kan onderwerpen aan de rede.' De hedendaagse hoogleraar gedragseconomie Paul Zak schrijft over dit onderwerp: 'Iedere vorm van handel, of het nu met vreemden of bekenden is, hangt af van karaktertrekken zoals eerlijkheid, betrouwbaarheid, en inlevingsvermogen.'⁴ Wanneer burgers niet gevormd zijn in deze en andere culturele waarden, heeft verdere economische ontwikkeling weinig kans van slagen.

VISIE VANUIT HET INSTITUTIONELE GEZICHTSPUNT

Wanneer we de gedachtevorming een schaalniveau hoger tillen, komen we op de rol die instituties spelen als verbindende schakel tussen economie en

cultuur. De hoofdvraag van het tweede gedeelte is derhalve: hoe verhoudt het economisch denken zich tot instituties? Op welke wijze dragen instituties bij aan economische vooruitgang en vice versa?

In de economische wetenschap begint steeds meer steun te ontstaan, theoretisch en empirisch, voor de rol die instituties spelen in economische ontwikkeling. Daron Acemoglu en James Robinson herleiden in hun recente boek *Why nations fail* de groei en het verval in een groot aantal landen en tijdsperiodes tot de aanwezigheid van inclusieve respectievelijk extractieve instituties.⁵ Volgens hen geeft een succesvolle marktordening ruimte aan economische productiviteit. Dit vergt op zijn beurt weer politieke instituties die een voldoende mate van pluralisme (brede verdeling van de macht), centralisatie en rechtshandhaving bevatten. Dat een land dergelijke instituties ontwikkelt, is volgens Acemoglu en Robinson te herleiden tot padafhankelijkheid, een combinatie van toeval, bestaande instituties en juiste keuzes op bepalende momenten in de geschiedenis, die vervolgens voor lange periodes bepalend kunnen zijn voor de welvaart van een land.⁶

Als christendemocraten zouden wij een cruciaal element willen toevoegen aan de voorgaande institutioneel-economische redenering, namelijk de voorwaarde dat culturele waarden het primaat zouden moeten hebben bij het stellen van doelen in de samenleving, en dat economische waarden het primaat zouden moeten hebben bij de inzet van middelen. De economie kan namelijk niet los van de disciplinerende werking van de cultuur functioneren, en de cultuur kan niet los van de disciplinerende werking van de economie functioneren.⁷ Wanneer economie en cultuur in deze rolverdeling elkaar beïnvloeden, is er sprake van een win-winsituatie.

Overigens is het idee dat economische en culturele instituties elkaar versterken eveneens een oer-Nederlandse gedachte. Al in de vijftiende eeuw zien we in verschillende Nederlandse steden een vermenging van cultuurbeleid en economisch beleid, bijvoorbeeld in de ‘rederijckerskamers’, gezelschappen waarin intellectuele burgers zich bezighielden met poëzie. De resultante van deze virtueuze cirkel, die in de Gouden Eeuw begon, is tot op de dag van vandaag te zien, bijvoorbeeld wanneer we door het nieuwe Rijksmuseum lopen. De hele zeventiende-eeuwse collectie schilderkunst ademt een sfeer van burgerlijke welvaart en beschaving.

Een schilderij van de Friese schilder Abraham van den Tempel uit 1671, *David Leeuw met zijn gezin*, illustreert dit punt op een prachtige manier (zie voor een afbeelding hiervan de themafoto van dit cdv-nummer op p. 20). Op het schilderij zien we een welgesteld gezin dat samen aan het musiceren is. Wie goed kijkt naar de tekst in de hand van het kleine meisje links-onder in het schilderij, ziet dat ze een christelijk lied aan het zingen zijn: ‘Erfenis der Godloozen.’ De huiskamer straalt orde en gezelligheid uit. De

heer des huizes is zichtbaar trots op zijn gezin en de ingetogen rijkdom die hij tot stand gebracht heeft, blijktens het open gebaar van zijn linkerhand.

Kortom, een vitale cultuur draagt bij aan economische groei, en economische groei kan bijdragen aan een vitale cultuur. Dit punt onderscheidt

Een vitale cultuur draagt bij aan economische groei, en economische groei kan bijdragen aan een vitale cultuur

christendemocraten van liberalen, die de cultuur het liefst onderwerpen aan de economie, bijvoorbeeld in de vorm van het consumentisme, de cultus van het consumeren. Het punt van de autonome cultuur onderscheidt christendemocraten ook van sociaaldemocraten, die

weliswaar veel oog hebben voor autonomie van burgers, maar nalaten om door de overheid gereguleerde activiteiten economisch gezien voldoende te conditioneren.

DE ECONOMISCHE CRISIS EN DE BENODIGDE OMSLAG IN HET DENKEN

Vandaag de dag zijn we in een Grote Recessie beland en is de virtueuze cirkel van economische en culturele bloei doorbroken, hetzij tijdelijk, hetzij structureel. Pessimistische economen stellen dat de Nederlandse economie permanent op een lager groeipad terecht is gekomen. Er zijn ook redenen voor cultureel pessimisme. Zoals geschetst in de inleiding is het autonome marktdenken de afgelopen decennia zeer dominant geworden, zo dominant dat de onderliggende cultuur steeds meer ondergeschikt is geraakt aan de economie. Een treffend voorbeeld hiervan is te vinden in het onderwijs, een van oorsprong vormend instituut dat steeds meer in dienst wordt gesteld van de kenniseconomie.

De invloedrijke Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter, bekend van zijn theorie van creatieve destructie, deed kort na de Grote Depressie in de jaren dertig van de twintigste eeuw soortgelijke observaties. In het bijzonder wees hij op de destructieve invloed van de instrumentele rede en het utilistische denken op de instituties van zijn tijd. ‘Zo gauw mensen de utilistische doctrine doorhebben en weigeren hun plek in de traditionele sociale omgeving in te nemen, zullen ze zich bewust worden welke persoonlijke offers hun familie en vooral het ouderschap van hen vraagt. Dit leidt onvermijdelijk tot de desintegratie van het familieleven. (...) Het kapitalisme vervangt derhalve niet alleen onze methoden om tot een doel te komen, maar ook de doelen zelf.’⁸ Uiteindelijk, zo voorspelde hij, zal het marktdenken zijn eigen culturele basis zo ver ondermijnen, dat het kapitalisme zelf onhoudbaar wordt.⁹

Hoewel er de nodige kanttekeningen te plaatsen zijn bij de voorspelling van Schumpeter, is zijn waarschuwing terecht. We zien de gevolgen bovendien levensecht terug in de huidige verwickelingen rond de Economische en Monetaire Unie (EMU). Een monetaire unie heeft tal van randvoorwaarden nodig, waaronder een economisch gelijk speelveld. Een van de lessen van de eurocrisis is echter dat landen binnen een monetaire unie economisch gezien onderling niet te veel uit de pas mogen lopen, en dat een monetaire unie daarom een grotere mate van politieke coördinatie vereist. Op zich kunnen Europese integratie en culturele diversiteit goed samengaan, op een manier die analoog is aan het samengaan van economie en cultuur op nationaal niveau.¹⁰ Maar het risico bestaat dat het verstevigen van coördinatiemechanismen op Europees niveau doorschiet, wat juist ten koste kan gaan van culturele diversiteit. Een voorbeeld hiervan is de agenda van Lissabon, die de hiervoor beschreven tendens om het onderwijs ten dienste te stellen van de kenniseconomie heeft versterkt. Een ander risico is dat de democratische legitimiteit van en controle op de nieuwe Europese bevoegdheden onvoldoende verankerd zijn.

VISIE VANUIT HET SOCIAALECONOMISCHE GEZICHTSPUNT

De hoofdvraag van het derde gedeelte is om te komen tot oplossingsrichtingen. In het bijzonder stellen we onszelf de vraag: in hoeverre kunnen culturele kracht en concurrentiekracht samengaan? Welke voorbeelden uit de werelden van bedrijfsleven en overheid laten zien dat de (Nederlandse) economie versterkt kan worden zonder in te teren op ons culturele vermogen?

Begin november 2013 publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) het belangrijke rapport *Naar een lerende economie*. De voornaamste stellingname uit het rapport is om voortaan het verdienvermogen als economisch concept voorop te stellen in de vorming van economisch beleid.¹¹ Dit betekent niet dat instituties, of de cultuur in brede zin, op een tweede plan worden gesteld, integendeel. De belangrijkste praktische aanbeveling uit het rapport is om responsieve instituties te ontwikkelen, instituties die zich snel aanpassen aan veranderende omstandigheden. Op het eerste gezicht lijkt het wat vreemd dat de WRR met deze hoofdaanbeveling komt. Waarom kiest de Raad er niet voor om forse investeringen in onderzoek en ontwikkeling (O&O) voor te stellen, of om een drastische hervormingsagenda te adviseren, bijvoorbeeld op het terrein van de arbeidsmarkt?

Er zijn twee belangrijke redeneerlijnen die tot het antwoord op deze vraag leiden, en dus tot de stellingname zoals die in het rapport staat. De eerste redeneerlijn is dat het een kapitale fout is om middelen boven doelen te stel-

len. De Raad schrijft: ‘Nederland lijkt soms verweekeld te zijn in een ingewikkeld strategisch spel om in de huidige globaliserende wereld een zo goed mogelijke positie te behouden.’ Nederland is zo druk met het spelen van dit spel, dat de vraag naar het goede leven niet meer gesteld wordt. ‘Vragen over het goede leven worden in toenemende mate gepercipieerd als individuele vragen. (...) Inhoudelijke debatten over de doelen van economisch beleid of over de maatschappelijk gewenste uitruil tussen doelen waartussen een spanning kan bestaan, worden in Nederland maar weinig gevoerd.’¹²

De tweede redeneerlijn begint met de vaststelling dat groeibeleid drie pijlers heeft: (1) conjunctuurbeleid en het bijbehorende beleidsinstrumentarium van begrotingsbeleid en monetair beleid, (2) marktordening en de bijsturing daarvan middels structurele hervormingen, en (3) infrastructuur, niet alleen fysieke infrastructuur, maar ook instituties en menselijk kapitaal. De WRR constateert dat Nederland als kleine, open economie steeds minder sturingsmogelijkheden op macro-economisch gebied heeft. Daarbij komt volgens de Raad dat de verschillende mogelijkheden om het functioneren van markten in Nederland verder te verbeteren inmiddels grotendeels benut zijn, zeker als een vergelijking met het buitenland wordt gemaakt. Als Nederland de groei op lange termijn wil bevorderen, liggen de meeste mogelijkheden dus bij de derde pijler: het verdienvermogen.

De Raad voegt aan deze conclusie stevige kritiek op het huidige economische beleid toe. De benadering om het verdienvermogen van Nederland voorop te stellen is namelijk wezenlijk anders dan het huidige beleid, dat vooral op sectoren gericht is:¹³ ‘Het is economisch gezien suboptimaal om stimuleringsbeleid te snel een sectoraal perspectief te geven en fundamenteel onderzoek in een sectorale koker op te sluiten.’ Vervolgens komt de crux van het verhaal van de WRR: ‘Het verdienvermogen van Nederland wordt in belangrijke mate bepaald door de manier waarop kennis kan circuleren, mensen hun capaciteiten kunnen vergroten, en werk en leren met elkaar verbonden worden.’ Kortom, de uitdaging voor Nederland is om organisaties, relaties en carrièrepatronen zo te ontwikkelen dat de circulatie van kennis maximaal is.

Het is prijzenswaardig dat in de visie van de WRR economische groei zo nauw verbonden wordt met instituties. Dit past goed bij de christendemocratische visie. Wel zet de christendemocratie op belangrijke punten een stap verder. Bijvoorbeeld in het opzicht dat het voor een cultureel ingebedde economie essentieel is dat machtsconcentraties bestreden worden. Hierbij valt te denken aan machtsconcentraties in de energiesector, waardoor de maatschappelijk gewenste transitie naar duurzame energie bemoeilijkt en vertraagd wordt.

Een ander punt waar de christendemocratie meer dan gemiddeld op in-

zet is het geestelijke, sociale en morele kapitaal als onderdeel van de infrastructuur en dus van het verdienvermogen. Hoe paradoxaal het ook klinkt: ondanks globalisering en de internetrevolutie heeft de factor locatie de

Ondanks globalisering en de internetrevolutie heeft de factor locatie de afgelopen tijd aan belang gewonnen als determinant van economische ontwikkeling

afgelopen tijd aan belang gewonnen als determinant van economische ontwikkeling.¹⁴ Dit heeft te maken met een reden die christendemocraten intuïtief goed begrijpen, namelijk het belang van sociale contacten bij het ontstaan van nieuwe ideeën en activiteiten. Cultuur kan in dat opzicht worden beschouwd als productiefactor.¹⁵ Vandaar dat het

terecht is dat er in beleidskringen hernieuwde aandacht is voor het creëren en stimuleren van niches en regionale economische clusters. Wij vragen daarbij ook nadrukkelijk aandacht voor niet-economische sociale verbanden, zoals het gezin en het verenigingsleven. Zo speelt het gezin een cruciale rol bij het vormen van de niet-cognitieve vaardigheden die cruciaal zijn voor menselijk kapitaal.¹⁶

BESLUIT

Afrondend: wat is nu de hoofdplicht, de corebusiness zo u wilt, van de christendemocratie aangaande het verband tussen economie en cultuur? De belangrijkste opgave voor christendemocraten is om de potentie van cultuur als productiefactor te benutten ter versterking van de economie, en er tegelijkertijd scherp voor te waken dat cultuur alleen als productiefactor beschouwd wordt. Wat dit laatste aangaat, zouden christendemocraten architectonische kritiek moeten uiten, bijvoorbeeld op de ongebreidelde monetaarisering, waardoor alles en iedereen te koop lijkt, en op de onderwaardering van vrijwilligerswerk. We moeten uitstralen dat culturele motieven niet overwoekerd mogen raken door economische motieven, omdat dit uiteindelijk ten koste gaat van én de cultuur én de economie.

Na het uitbreken van de economische crisis in 2008 was het CDA, bij monde van Jan Peter Balkenende, een van de eerste partijen die de crisis niet slechts duidde als een systeemcrisis, maar als een bredere – morele en culturele – crisis. Wij hopen dat dit CDV-nummer deze diagnose van een stevige analytische onderbouwing voorziet én de brug slaat naar praktische oplossingsrichtingen voor Nederland anno nu. We doen dit met dit ene christendemocratische doel voor ogen: economie als dienst aan het goede leven!

Noten

- 1 Ronald Coase, *The firm, the market and the law*. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- 2 Zie ook de bijdrage van Erik Borgman en Thijs Caspers in deze cdv-bundel. Economisch historicus Keith Roberts onderstreept in zijn boek *The origins of business, money and markets* eveneens dit punt en wel met de volgende historische illustratie: 'Prehistoric economic transactions were indistinguishable from social, religious and political relationships. People had little material wealth or desire for gain, and their sense of time made calculation difficult. The search for profits became conceivable only when these conditions began to change, with the birth of the first cities.'
- 3 Zie ook de bijdrage van Ruben Bakker in deze cdv-bundel.
- 4 Paul Zak, *Moral markets. The critical role of values in the economy*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
- 5 Daron Acemoglu en James Robinson, *Why nations fail*. New York: Crown Publishing Group, 2012.
- 6 Welvaart moet hier begrepen worden volgens het ruime welvaartsbegrip.
- 7 Zoals de twintigste-eeuwse christendemocratische econoom Wilhelm Röpke het formuleerde: 'Economically ignorant moralism is as objectionable as morally callous economism.'
- 8 Zijn tijdgenoot Churchill merkte weemoedig op: 'Cultured people are merely the glittering scum which floats upon the deep river of production.'
- 9 Zie ook de bijdrage van Hein Pieper in deze cdv-bundel.
- 10 Zie hiervoor onder andere Lans Bovenberg, 'Unity produces diversity. The economics of Europe's social capital', in: Wil Arts e.a. (red.), *The cultural diversity of European unity. Findings, explanations and reflections from the European values study*. Leiden: Koninklijke Brill N.V., 2003, pp. 403-420.
- 11 De ondertitel van het rapport luidt *Investeren in het verdienvermogen van Nederland*.
- 12 Deze passage in het wrr-rapport sluit af met de volgende zin: 'Expliciete afwegingen tussen opties en trade-offs zouden echter vaker gemaakt moeten worden, want door dit niet te doen blijven gemaakte keuzes nu impliciet. Daarmee worden die keuzes al te gemakkelijk afhankelijk van toeval, lobby en krachtsverhoudingen.'
- 13 Denk aan het topsectorenbeleid dat onder het vorige kabinet ingezet is en momenteel gecontinueerd wordt.
- 14 Edward Glaeser (red.), *Agglomeration economics*. Chicago: The University of Chicago Press, 2010. Zie ook de bijdrage van Jeroen van der Vlugt in deze cdv-bundel.
- 15 Zie ook de bijdrage van Teun Hardjono in deze cdv-bundel.
- 16 Econoom en Nobelprijswinnaar James Heckman heeft hier veel relevante studies naar gedaan. Bekend is hij geworden van de zogenoemde Heckman Equation, die als volgt luidt: Invest [in educational and developmental resources for disadvantaged families] + Develop [cognitive skills and social skills in children early] + Sustain [early development with effective education through adulthood] = Gain [more capable, productive and valuable citizens].